

Релігійний аспект політичних репресій проти населення Західної України (1939–1989) у сучасному вітчизняному історіографічному дискурсі

Аналізуються погляди й висновки вітчизняних істориків і релігієзнавців стосовно репресивної складової антирелігійної політики компартійно-радянського режиму в західних регіонах України в 1939–1989 рр., а також визначаються перспективи подальшого опрацювання цієї проблеми. Встановлено, що на сьогодні українські науковці дослідили причини, форми, види, наслідки, масштаби репресій проти греко-католиків, римо-католиків, православних, протестантів, а також специфіку їх застосування в регіонах Західної України. Окремі праці вітчизняні дослідники присвятили жертвам репресій з числа греко-католицького та православного духовенства.

Ключові слова: компартійно-радянський режим, репресії, депортація, Українська греко-католицька церква (УГКЦ), Римо-католицька церква (РКЦ), Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), Руська православна церква (РПЦ), Реформатська церква, протестантські громади, Свідки Єгови, адвентисти сьомого дня (АСД), євангельські християни-баптисти (ЄХБ), іудаїзм

У розгалуженій системі регіональних студій репресивної політики компартійно-радянського режиму щодо релігії й Церкви важливе місце посідають праці, в яких цей процес висвітлюється на західноукраїнських землях. Сучасний вітчизняний науковий дискурс окресленої проблематики не був предметом окремого дослідження, що визначає наукову новизну запропонованої статті та дає змогу сформулювати її мету – систематизація й аналіз основних здобутків вітчизняних дослідників у висвітленні релігійного аспекту політичних репресій проти населення західного регіону України в 1939–1989 рр.

Публікація є продовженням опрацювання автором проблематики, пов’язаної зі специфікою репресій компартійно-радянського режиму за релігійною ознакою, у контексті розвитку національної історичної науки.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1939 (вступу Червоної армії на західноукраїнські землі, інкорпорація їх СРСР/УРСР і початок радянізації) по 1989 рр., (завершення боротьби за незалежність Української держави й відновлення порушених прав вірян та релігійних громад).

У статті аналізуються історичні праці 1991–2018 рр. Вибір нижньої межі дослідження обумовлений започаткуванням сучасної української історіографії, верхньої – часом появи останніх праць з цієї проблематики.

Огляд наукової літератури за темою статті дозволяє тематично розподілити її на чотири групи:

1) наукові праці, в яких йдеться про боротьбу компартійно-радянського режиму з релігією та Церквою в контексті першого етапу радянізації західноукраїнських земель;

2) релігієзнавчі студії, в яких висвітлюється репресивна складова державно-церковних відносин у регіоні;

3) дослідження, в яких аналізується репресивна політика компартійно-радянського режиму щодо представників певних Церков і деномінацій в територіальному розрізі Західної України;

4) наукові студії, в яких репресивна складова державно-церковних відносин розглядається в локальному масштабі, у певному регіоні Західної України.

Висвітливо основні здобутки сучасної вітчизняної історіографії відповідно до запропонованої класифікаційної схеми. Так, до *першої групи* автором віднесені праці В. Барана й В. Токарського [1]. Автори, розкриваючи причини, методи, форми, специфіку та наслідки боротьби компартійно-радянського режиму з релігією та Церквою на західних землях України в 1939–1941 рр., акцентують, що напередодні інкорпорації Волині та Галичини до складу СРСР/УРСР провідні позиції тут займали представники чотирьох конфесій: римо-католики, греко-католики, православні та іудеї. При цьому на Волині найбільш впливовою була Православна церква, а на Галичині – Греко-католицька церква. З початком же проведення першої фази радянської компартійно-радянський режим розгорнув антицерковну боротьбу. Причиною її, на думку В. Барана й В. Токарського, було те, що релігія й Церква вважалися ідейним та політичним супротивником режиму.

Щодо форм атеїстичної кампанії, то окрім численних адміністративних заходів (ліквідація інституцій та організацій, націоналізація церковних земель і будівель, позбавлення духовенства джерел існування, вигнання ченців і черниць з монастирів, запровадження високих податків тощо), застосовувалися й каральні. Репресій насамперед зазнавало духовенство й ієрархи РКЦ та УГКЦ. Але, стверджують дослідники, на відміну від повоєнного періоду, в 1939–1941 рр. боротьба з релігією й Церквою проводилась стримано та обережно. Останнє пояснюють вони двома чинниками: панування релігійної свідомості у різних прошарках суспільства; лояльність церковних ієрархів. Тому репресували в основному непокірних та непоступливих священників. Зокрема, за підрахунками дослідників, жертвами режиму стали 72 священники РКЦ і 74 – УГКЦ. При цьому репресивні органи позбавили життя 18 ксьондзів Луцької дієцезії, що становило третину від загальної кількості загиблих на Волині священників за часи Другої світової війни. Слід також додати, що римо-католицьким ієрархам та духовенству інкримінували антирадянську агітацію, сепаратизм, прослуховування західних радіостанцій, а греко-католицьким – антирадянську агітацію, зв'язок з польським урядом, приналежність до антирадянських партій. Але, на погляд В. Барана й В. Токарського, політичні репресії не похитнули позиції РКЦ та УГКЦ у регіоні.

Щодо *другої групи* праць, то серед релігієзнавчих досліджень слід виокремити доробок А. Моренчука [2]. Автор, висвітлюючи репресивну складову державно-церковних відносин на Західній Україні у добу “хрущовської відлиги”, обстоює думку, що посилення боротьби компартійно-радянського режиму з релігією та

Церквою на західноукраїнських землях, так само, як і в цілому СРСР, відбулось у 1958–1964 рр. При цьому релігієзнавець стверджує, що антицерковні заходи мали широкий спектр і торкалися представників усіх конфесій та Церков регіону. Виняток становила тільки Реформатська церква, діяльність та життя якої майже не змінилося. Щодо форм та методів антирелігійної кампанії, то А. Моренчук зазначає, що влада посилила фінансовий тиск на священнослужителів і духовні центри, змусила внести обмежувальні правки у внутрішньоцерковні статuti, активізувала “індивідуальну роботу” з духовенством, віруючими, їхніми родинами, відновила політичні репресії й спростила процедуру закриття культових споруд. Дослідник також акцентує, що ця кампанія на західноукраїнських землях мала певні особливості: деякі заходи, щойно перераховані, проводилися не так широко, у порівнянні з іншими областями УРСР. Пояснює він це високим рівнем релігійності серед населення регіону, а також стійкими греко-католицькими традиціями і, відповідно, бажанням режиму посилити на Західній Україні позиції РПЦ на протипагу нелегальній УГКЦ.

Стосовно репресивної складової антицерковної політики, то, за визначенням А. Моренчука, судових переслідувань зазнавали представники нелегальної УГКЦ і баптисти, в середовищі яких сформувався рух опору. Також режим ліквідував духовний центр АСД й продовжив боротьбу з незареєстрованими протестантськими громадами, насамперед застосовуючи засоби адміністративного тиску.

У *третьій групі* можна виокремити дві підгрупи. У межах *першої* об’єднані студії, в яких висвітлюється репресивна складова боротьби компартійно-радянського режиму з ієрархами, духовенством та вірними Унійної церкви. У зв’язку з тим, що автор проаналізувала ці праці в окремій статті¹, доцільно тільки зауважити, що тематично їх можна розділити на чотири історіографічні групи:

- 1) наукові студії, в яких розглядається застосування компартійно-радянським режимом каральних заходів щодо УГКЦ [3–7];
- 2) праці, в яких аналізуються матеріали архівно-слідчих справ ієрархів Унійної церкви [8–13];
- 3) біографічні нариси [14; 15];
- 4) джерельні публікації [16–20].

Систематизація й аналіз сучасного вітчизняного історіографічного дискурсу з цієї проблематики дозволяє авторові зробити наступні висновки:

– українські науковці суттєво розширили джерельну базу дослідження проблеми, з’ясували причини, форми, види, наслідки, масштаби репресій проти греко-католиків, специфіку їхнього застосування в окремих регіонах Західної України, а також оприлюднили оперативні матеріали органів НКВС-НКДБ, матеріали досудового розслідування, вироки судових та позасудових органів;

¹ Див.: Довбня О. Репресії Радянської держави проти Української греко-католицької церкви в 1939–1989 рр. у сучасному вітчизняному історіографічному дискурсі // Історія релігій в Україні: наук. щорічник. Львів, 2019. Вип. 29. С. 159–167.

– політичні репресії проти ієрархів, духовенства УГКЦ та її вірян тривали упродовж 1940–1989 рр., їхня інтенсивність була нерівномірною, а сплеск припадає на 1945, 1950, 1956 та 1968 рр.;

– каральні операції НКВС-НКДБ розроблялися й здійснювалися у рамках директив і постанов вищого керівництва країни;

– простежується прямий зв'язок між рішеннями, ухваленими компартійно-радянським режимом щодо УГКЦ, та змістом інформації, зібраної й поданої органами держбезпеки. При цьому ця інформація не тільки була політично й ідеологічно забарвлена, а й вирізнялася певним рівнем фальсифікації й необ'єктивністю;

– особливу увагу каральні органи в 1940–1957 рр. приділяли особам, які мали високий статус в ієрархії Церкви. Їх, у разі несприйняття факту ліквідації унії та “возз'єднання” з РПЦ, заарештовували, ув'язнювали, залякували, чинили фізичну розправу;

– під час судових та позасудових розправ у 1940–1957 рр. найчастіше фігурувало обвинувачення за статтями 54-1 “а” Кримінального кодексу УРСР (зрада Батьківщини) та 54-10 (антирадянська агітація і пропаганда);

– антиунійна політика компартійно-радянського режиму в період “хрущовської відлиги” та “брежнєвського застою” характеризувалася значно меншим масштабом застосування каральних заходів. У цей період позбавляли пенсій, виселяли, заарештовували, ув'язнювали, примусово відправляли до психіатричної лікарні найактивніших душпастирів та їхніх вірян;

– репресованим греко-католицьким священникам у 1940–1957 рр. переважно інкримінували зв'язок із Ватиканом, українськими повстанцями, колаборацією, а в період хрущовської “відлиги” та брежнєвського “застою” – приналежність до підпільних релігійних громад;

– незважаючи на репресивну політику радянської держави, УГКЦ зберегла організаційну структуру, канонічні засади діяльності, національно-релігійну зорієнтованість і самобутність.

У працях *другої підгрупи* характеризуються причини, форми, види, масштаби та наслідки застосування політичних репресій проти Свідків Єгови на західноукраїнських землях. Так, О. Голько [21] не тільки висвітлює причини депортації Свідків Єгови, зокрема із західних регіонів України в 1951 р., але й розповідає про життя спецпоселенців та публікує документи, які допомагають дізнатися про засоби насадження атеїстичних поглядів та переслідування представників цієї деномінації.

Натомість К. Бережко [22] характеризує причини, форми, види, масштаби та наслідки масових переслідувань Свідків Єгови у повоєнний період. Історик зауважує, що станом на 1946 р. кількість сповідників цього релігійного вчення становила на західноукраїнських землях 5 218 осіб або 60 % від загальносоюзної чисельності. Тому, на його думку, політичні репресії проти цієї протестантської деномінації були детерміновані збільшенням їхньої чисельності та активною міс-

онерською роботою. Окрім цього, в їхній агітаційно-пропагандистській літературі містилася критика ідеології комунізму, керівництва СРСР та політики державного атеїзму. Масове ж застосування каральних заходів проти єговістів відбулося в 1947 та 1951 рр., а видами та формами політичних репресій були арешти, групові судові процеси, ув'язнення у виправно-трудова табори, а в 1951 р. – депортація у східні райони СРСР (кодова назва “Север”). Найчастіше, відзначає дослідник, на судових процесах фігурувало обвинувачення за статтями 54-10 Кримінального кодексу УРСР (антирадянська агітація та пропаганда) та 54-11 (участь у контр-революційній організації, утвореній для підготування або вчинення одного із злочинів, означених цією статтею), а вироки виносили навіть військові трибунали. Також К. Бережко акцентує, що жертвами репресій були діти й підлітки. Наприкінці він висновує, що у післявоєнний період у СРСР представники цієї протестантської деномінації зазнали так само жорстоких переслідувань, як і від нацистів у роки Другої світової війни.

Частка студій сучасних вітчизняних істориків, в яких репресивна складова державно-церковних відносин розглядається в локальному масштабі, у певному регіоні Західної України (*четверта група*) становить більшість (майже 62 %). Їх тематично можна розділити на чотири історіографічні підгрупи:

- 1) праці, в яких аналізуються державно-церковні відносини та їхній вплив на розвиток християнських конфесій в окремих регіонах Західної України;
- 2) роботи, в яких йдеться про боротьбу компартійно-радянського режиму з релігією та Церквою в контексті радянізації західноукраїнських земель;
- 3) дослідження, в яких на тлі аналізу діяльності органів держбезпеки аналізується релігійний аспект репресій в окремих регіонах Західної України;
- 4) регіональні студії, в яких розглядаються причини, форми, методи, специфіка, масштаби та наслідки застосування репресивних заходів проти представників окремих конфесій і Церков.

У *першій підгрупі* виокремимо праці І. Андрухів [23], Я. Стоцького [24], І. Булиги [25] та В. Боднара [26] й розглянемо їх.

Так, І. Андрухів, аналізуючи специфіку державно-церковних відносин на Прикарпатті упродовж 1940–1980-х рр., висновує, що релігійна політика компартійно-радянського режиму була логічним продовженням ідеології марксизму-ленінізму, спрямованої на знищення Церкви як соціального інституту та релігії як різновиду світосприйняття й реалізовувалася різними методами з порушенням чинного законодавства і свободи совісті громадян. Зокрема, за допомогою політичних репресій були переведені у православну віру греко-католицькі громади та ліквідовано греко-католицьке чернецтво в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр., а також припинена діяльність громад римо-католицького та іудейського віросповідання наприкінці 1950-х рр.

Не оминув дослідник і боротьбу режиму з протестантськими громадами. Стосовно останніх, то, за його визначенням, відносини між компартійно-радянським режимом і представниками різних протестантських деномінацій в

окреслений період на Прикарпатті були складними. При цьому радянська держава проводила диференційовану релігійну політику. Зокрема, баптистів режим залучав до співпраці, а єговістів, адвентистів, частину п'ятидесятників піддавав політичним репресіям у формі депортацій та арештів. Але антирелігійна кампанія, на його думку, незважаючи на урізноманітнення й комбінування репресивних та адміністративних форм і методів боротьби, не дала очікуваних результатів: “невозз'єднані” уніати та представники нелегальних протестантських громад продовжували діяти в підпіллі.

Зі свого боку, Я. Стоцький, аналізуючи особливості релігійної політики в Галицькому регіоні в 1944–1964 рр., методи й форми її застосування у 1944–1953 рр. та 1954–1964 рр., а також масштаби конфесійних трансформацій в регіоні, спричинених цією політикою, обстоює думку, що широкомасштабна антирелігійна кампанія ініціювалася й здійснювалася під контролем вищого керівництва країни, а її метою у 1944–1953 рр. була нейтралізація національно-визвольного руху, відрив католицьких (греко-католицьких, римо-католицьких, вірмено-католицьких) митрополій і єпархій від юрисдикції Ватикану, насадження підконтрольного державній владі православ'я й ліквідація УГКЦ. Стосовно ж протестантських деномінацій, то на цьому етапі репресували виключно єговістів.

Аналізуючи ж державно-церковні відносини в регіоні в 1954–1964 рр., автор відзначає, що продовжувалися політичні репресії проти “невозз'єднаних” уніатів, нелегальних громад єговістів, а також розпочалося переслідування п'ятидесятників, кількість незареєстрованих громад яких з року в рік збільшувалася. У цей же період компартійно-радянський режим вів безкомпромісну боротьбу з інституціональним іудаїзмом. Але, висновує автор, незважаючи на застосування різноманітних форм каральних заходів, Свідки Єгови вистояли, розширили свій вплив на місцеве населення та стали не тільки регіональним, але й всеукраїнським і навіть всесоюзним явищем. Щодо підпільних громад УГКЦ, то їх активність згасла, але вже наприкінці брежнєвського “застою” й горбачовської демократизації знову активізувалася.

І. Булига, здійснюючи релігієзнавчий аналіз особливостей трансформації християнських конфесій в 1939–1945 рр., наголошує, що амплітуда релігійної політики компартійно-радянського режиму коливалася у діапазоні між ідеологічними завданнями та прагматичними міркуваннями, між спробами тотального знищення до намагань заміщення релігії новою ідеологією – комунізмом. Йдеться у дослідженні й про специфіку репресивної політики щодо представників різних Церков і конфесій. Так, каральні заходи проти сповідників римо-католицької віри мали етнонаціональне забарвлення, тому значних втрат від них зазнали саме поляки, яких депортували, ув'язнювали та розстрілювали. Водночас вона відзначає диференційовану релігійну політику щодо представників протестантських деномінацій, акцентуючи на лояльному ставленні режиму до євангельських християн, баптистів, АСД, релігійні громади яких рекомендувалося реєструвати в першу чергу, й застосуванні каральних заходів проти єговістів, яких, як “особливо небезпечних злочинців”, “ворогів народу”, репресували як судові, так і позасудові

органи – військові трибунали, особливі наради, “двійки”, “трійки”. Окрім цього, І. Булига зазначає, що такі протестантські деномінації, як кальвінізм і лютеранство, були взагалі заборонені радянською державою, тому змушені були перейти на нелегальне становище.

Стосовно представників православної конфесії на Волині в 1939–1945 рр., то компартійно-радянський режим піддавав репресіям духовенство УАПЦ, яке відмовлялося визнавати юрисдикцію Московського патріарха, внаслідок чого відбулася повна ліквідація цієї Церкви як суспільної інституції. Натомість духовенство РПЦ зазнавало економічних важелів тиску й активно вербувалося органами держбезпеки. У результаті, висновує релігієзнавець, канонічна діяльність РПЦ у регіоні була обмеженою.

В. Боднар, розкриваючи особливості функціонування релігійних організацій на території Північної Буковини в 1944–1985 рр., відзначає, що у повоєнний період компартійно-радянський режим проводив помірковану релігійну політику, репресивні заходи застосовувалися виключно проти УГКЦ та Свідків Єгови. Щодо антирелігійних кампаній доби хрущовської “відлиги” та брежнєвського “застою”, то продовжувалися репресії проти “невозз’єднаних” уніатів, нелегальних громад Свідків Єгови, а також набула поширення практика притягнення до адміністративної та кримінальної відповідальності найбільш активних протестантських пресвітерів та проповідників, “закріплення” за віруючими на підприємствах та установах пропагандистів атеїзму.

Щодо праць *другої підгрупи*, то в контексті дослідження специфіки радянзації Волині у 1939–1941 рр. вивчає антицерковну політику режиму В. Вісін [27], а на Закарпатті у 1944–1964 рр. – Л. Капітан [28]. Проаналізуємо ці праці.

Так, В. Вісін, висвітлюючи процеси становлення та функціонування управлінських структур компартійно-радянського режиму на Волині у 1939–1941 рр., характеризує специфіку релігійної політики. Зокрема наголошує, що перший удар радянська держава завдала по духівництву РПЦ, інкримінуючи йому антирадянську діяльність. Основними видами та формами репресій у цей час були арешти та депортації. Водночас спостерігався й податковий тиск на Церкву. При цьому, у разі несплати податків, майно священників розпродавалося, а їх самих заарештовували. Стосовно духівництва УГКЦ та УАПЦ, то, на його думку, на першому етапі радянзації політичні репресії поки що носили обмежений характер.

Зі свого боку, Л. Капітан, досліджуючи специфіку етнокультурного розвитку Закарпаття у загальному контексті радянзації західноукраїнських земель, розглядає державно-церковні відносини на Закарпатті у 1944–1964 рр. й з’ясовує той факт, що з перших кроків інкорпорації цього регіону до політичної та економічної системи СРСР розпочалися тотальні репресії проти духовенства РКЦ, які маскувалися вироками за кримінальними статтями, а також відбулася насильницька ліквідація УГКЦ. За її підрахунками, упродовж 1944–1953 рр. органами держбезпеки загалом були репресовані 17 священників РКЦ. Щодо духівництва УГКЦ, то під час проведення т. зв. ліквідаційної кампанії на Закарпатті режиму

не вдалося відшукати й привернути на свій бік жодної помітної постаті з числа місцевих ієрархів, на відміну від Галичини, тому єпископ Теодор (Ромжа) в злочинний спосіб був убитий, а інші ієрархи та священники через непокору зазнали різних форм і видів репресій.

Характеризує дослідниця й специфіку релігійної політики компартійно-радянського режиму щодо Реформатської церкви у 1944–1953 рр. Зокрема, обстоюється думка, що, задовільнившись декларативною лояльністю частини духовенства, компартійно-радянський режим піддав репресіям радикально налаштованих пресвітерів, яких вважав потенційною загрозою власному домінуванню в регіоні. За її підрахунками, загалом було репресовано 19 осіб.

Розглядаючи специфіку релігійної політики компартійно-радянського режиму у період хрущовської “відлиги”, Л. Капітан відзначає, що у цей час практикувалося зняття з реєстрації римо-католицьких громад і духовенства, вилучення з користування церковних приміщень, бруталне втручання адміністрації усіх рівнів у внутрішньоцерковні справи та переслідування нелегальних релігійних громад.

У межах *третьої підгрупи* об’єднано кваліфікаційні роботи І. Мусієнко [29], О. Сушук [30] і С. Гордійчука [31], в яких у контексті висвітлення специфіки діяльності органів держбезпеки в окремих регіонах Західної України відображено й релігійний аспект політичних репресій. Так, І. Мусієнко, вивчаючи становлення та функціонування тоталітарного режиму на території Північної Буковини й Хотинщини в 1940–1950-ті рр., аналізує форми й методи боротьби тоталітарного режиму проти духовенства та віруючих різних релігійних конфесій і Церков. За підрахунками дослідниці, у повоєнні роки в регіоні органи держбезпеки засудили до позбавлення волі 240 представників різних релігійних конфесій, а 632 Свідка Єгови піддали такій формі політичних репресій, як депортація.

Зі свого боку, О. Сушук, аналізуючи структуру, напрями, форми діяльності репресивних органів у повоєнний період на території Волинської обл. в адміністративних кордонах 1940 р., характеризує форми й методи впливу режиму на релігійні громади. При цьому дослідниця обстоює думку, що антицерковна політика компартійно-радянського режиму спрямовувалася на зміну свідомості місцевого населення, рівень релігійної активності якого в умовах наростання політичної, економічної та соціальної напруженості не тільки знижувався, а подекуди й навіть зростав. У результаті, режим поставив за мету обмежити вплив релігії та Церкви на суспільство. Щодо напрямів антицерковної політики на Волині, то історик відзначає наступні: економічні утиски, пряме адміністрування, знищення матеріальної бази конфесій, розкольницька діяльність серед духовенства та віруючих, активне використання каральних органів. Останні застосовували такі методи впливу на духовенство та віруючих, як шантаж, арешти, обшуки, відмова у прописці за місцем проживання, виселення, судове переслідування, моральний тиск на рідних та близьких. При цьому, зазначає дослідниця, каральні заходи застосовувалися проти представників усіх конфесій і Церков у регіоні. Але, акцентує О. Сушук, у переслідуванні національно свідомого духовенства, насамперед представників Православної церкви, активну

участь брали московські єпископи, а основними підставами для політичних репресій було перебування на окупованій території, участь рідних та близьких в УПА, переселення з Холмщини або Підляшшя, перебування під час війни в юрисдикції УАПЦ чи висвята опальним єпископом Сікорським. Узагальнюючи наслідки цієї політики, автор констатує, що компартійно-радянський режим домогся того, що частина Церков припинила свою діяльність, а РПЦ та ЄХБ перетворилися на заручників ситуації, тому що їхній режим активно використовував під час проведення асимілятивної політики в регіоні.

С. Гордійчук, досліджуючи об’єктивні та суб’єктивні фактори політичних репресій на Закарпатті в 1944–1991 рр., а також їхні наслідки, висвітлює державну політику щодо релігії і Церкви. Як і попередня дослідниця, він акцентує, що у жорна політичних репресій потрапили представники усіх конфесій і Церков, а ієрархів Православної церкви компартійно-радянський режим використав в якості інструменту для конфесійних чисток. Історик наводить численні факти переслідування духовенства та віруючих у регіоні. При цьому він обстоює думку, що радянська держава здійснила проти греко-католиків масовий антирелігійний терор, унаслідок якого єпископ Теодор (Ромжа) був убитий, а 130 священнослужителів репресовані. Також дослідник відзначає, що під час ліквідації УГКЦ на Закарпатті режим зустрів рішучий опір з боку вірних, тому “возз’єднання” з РПЦ відбулося з запізненням щонайменше на 2–3 роки.

Наукові студії *четвертої підгрупи* слід також тематично розподілити на декілька історіографічних груп:

1) публікації, в яких розглядається репресивна політика компартійно-радянського режиму щодо Православної церкви в окремих регіонах Західної України;

2) праці, в яких аналізується специфіка репресій проти УГКЦ в локальному масштабі;

3) дослідження, в яких характеризується застосування каральних заходів проти представників протестантських деномінацій.

Детально аналізувати історіографічний дискурс цієї проблематики немає потреби, тому що основні здобутки сучасних вітчизняних дослідників у висвітленні регіонального аспекту репресивної політики радянської держави щодо Православної церкви в 1939–1953 рр., протестантських деномінацій та УГКЦ у 1939–1989 рр. уже були темою окремих досліджень автора². Тому назвемо істо-

² Див.: Довбня О. Репресії радянської держави проти Православної церкви в УСРР/УРСР у 1921–1953 рр. у сучасному вітчизняному історіографічному дискурсі: регіональний аспект // Емінак: науковий щоквартальник. 2018. № 4 (24) (жовтень-грудень). Т. 2. С. 152–159; Її ж. Репресії проти протестантів УСРР/УРСР (1920–1980-ті рр.) у сучасній вітчизняній історіографії: регіональний аспект // Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. 2018. Вип. 21. Том 1. С. 15–22; Її ж. Регіональний аспект репресивної політики радянської держави щодо Української греко-католицької церкви (1939–1989 рр.) у сучасному вітчизняному історіографічному дискурсі // Держава і Церква в новітній історії України: зб. наук. ст. Вип. 7. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2019. С. 89–98.

риків і релігієзнавців, які цікавилися цією проблематикою, укажемо географічні й хронологічні межі їхніх наукових зацікавлень, а також узагальнимо основні здобутки.

Так, специфіку релігійної політики компартійно-радянського режиму щодо представників Православної церкви на Волині у 1939–1941 рр. характеризує А. Смирнов [32], на завершальному етапі Другої світової війни – І. Булига [33], а у 1940–1950-ті рр. – А. Милусь [34]. Натомість В. Борщевич розглядає форми й методи боротьби сталінського режиму проти УАПЦ, масштаби застосованих до православного духовенства репресивних заходів [35] та повертає із забуття імена репресованих представників УАПЦ [36]. Зі свого боку, Ю. Данилець і В. Міщанин [37] аналізують особливості становища Православної церкви на Закарпатті у 1946–1953 рр. Історіографічний аналіз цієї підгрупи праць показав, що основною метою сталінського режиму була боротьба з носіями українського православ'я та ліквідація ідеї національної церкви. Задля цього репресивні органи активно використовували ієрархів РПЦ.

Специфіку застосування репресивних заходів до греко-католиків Львівщини у 1939–1941 рр. висвітлює Л. Бабенко [38], у 1944–1946 рр. – В. Білас [39], а в 1944–1950 рр. – С. Гуркіна [40]. Натомість у центрі дослідницької уваги О. Маслій [41] перебувають особливості переслідування жіночих чернечих спільнот УГКЦ на території історичної Галичини в 1953 р. – першій половині 1980-х рр.

Причини, форми, методи й наслідки застосування каральних заходів щодо духовенства Станиславівської єпархії УГКЦ у 1944–1986 рр. розглядаються, зокрема, в колективній монографії, співавтором якої є І. Андрухів [42], у 1939–1941 рр. та 1944–1946 рр. – у кваліфікаційній роботі Р. Делятинського [43, с. 140–148, 164–179], а в 1946–1953 рр. – І. Гавриш [44, с. 64–113].

С. Костюк [45], досліджуючи фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею, склав список священнослужителів – жертв компартійно-радянського режиму.

Зі свого боку, специфіку застосування репресій проти греко-католиків під час “ліквідаційної кампанії” на Закарпатті характеризують О. Довганич, О. Хланта [46], В. Фенич [47], В. Дмитрук [48] та О. Пагіря [49].

Огляд літератури, що увійшла до цієї історіографічної підгрупи, дає можливість зробити наступні узагальнення:

- “ліквідаційна кампанія” та “возз’єднання” з РПЦ здійснювалося під пильним контролем вищого керівництва країни, а також стали невід’ємною складовою утвердження компартійно-радянського режиму на території Західної України;

- органи держбезпеки відігравали у цьому процесі вирішальну роль, використовуючи традиційні методи – репресії, залякування, шантаж;

- під час ліквідації УГКЦ на Закарпатті режим зіштовхнувся з рішучим опором, як духовенства, так і вірних цієї Церкви, тому “возз’єднання” з РПЦ відбулося з запізненням.

Що стосується *третьої підгрупи*, то застосування каральних заходів органами держбезпеки проти представників різних протестантських деномінацій на

Буковині у повоєнний період розглядає Л. Бабенко [50], специфіку релігійної політики компартійно-радянського режиму щодо протестантських громад волинського села в 1960–1980-ті рр. – О. Майборода [51]. Про репресії протестантів на Закарпатті на різних етапах розвитку радянського суспільства йдеться у працях О. Лешко [52] та С. Гордійчука [53]. Натомість М. Делеган [54] характеризує причини, форми, методи, особливості та наслідки переслідування єговістів на Закарпатті у 1947–1953 рр., а К.-Ш. Ферков й І. Скиба [55] – особливості політики радянської держави щодо Реформатської церкви Закарпаття у післявоєнні роки. Аналіз наукового доробку, об’єднаного в межах цієї підгрупи, дозволив зробити наступні висновки:

– сплески репресій проти представників різних протестантських деномінацій відбулися наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр., наприкінці 1950-х – у першій половині 1960-х рр., у другій половині 1960-х – 1970-ті рр. і в першій половині 1980-х рр.;

– основними формами й видами репресій були арешти, показові судові процеси, ув’язнення, депортації, адміністративний тиск, каральна психіатрія, а наслідками – формування протестантського підпілля й зростання чисельності нелегальних громад.

Отже, систематизувавши й оглянувши науковий доробок вітчизняних релігієзнавців та істориків за темою розвідки, можна зробити наступні узагальнення:

– репресії за релігійною ознакою проти населення західноукраїнських земель у 1939–1989 рр., так само, як і проти населення інших регіонів України, ініціювалися та здійснювалися під пильним контролем вищого керівництва СРСР;

– мали певну специфіку: вістря репресій в Західній Україні спрямовувалося на національно-зорієнтовані конфесії, а також ті, що мали релігійні центри за кордоном або опиралися політиці державного атеїзму. Інколи ці чинники поєднувалися;

– антирелігійна кампанія 1939–1941 рр., на відміну від повоєнного часу, проводилася стримано та обережно, що пояснюється, з одного боку, лояльністю церковних ієрархів, а з іншого, – високою релігійною активністю місцевого населення;

– антирелігійна кампанія у період хрущовської “відлиги” та брежнєвського “застою” характеризується значно меншим масштабом застосування каральних заходів. У цей період репресували насамперед найактивніших душпастирів та вірян нелегальних релігійних громад (УГКЦ, ЄХБ, Свідків Єгови, п’ятидесятників та ін.). При цьому основними формами репресій були адміністративне й судове переслідування, позбавлення батьківських прав, пенсій, примусове лікування.

Історіографічний аналіз стану розробки проблеми показав, що на сьогодні на широкій джерельній базі та здебільшого на належному науковому рівні вже висвітлено причини, форми, види, наслідки й масштаби репресій проти греко-католиків, римо-католиків, православних та протестантів, розглянута специфіка їхнього застосування в регіонах Західної України. Окремі праці вітчизняні дослідники присвятили жертвам репресій з числа греко-католицького та православ-

ного духівництва. Водночас у поле зору сучасних науковців поки що не потрапив історико-статистичний вимір репресій за релігійною ознакою, що й необхідно взяти до уваги майбутнім дослідникам цієї теми.

1. Баран В. К., Токарський В. В. “Зачистка”: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. Луцьк: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАНУ, 2014. 455 с.
2. Моренчук А. А. Церковно-релігійне життя в Україні в 1953–1964 роках (на матеріалах західних областей): монографія. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2009. 195 с.
3. Сердюк Н. С. Репресії радянських органів державної безпеки щодо української греко-католицької церкви в 1944–1949 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2006. 190 с.
4. Концур-Карабінович Н. М. Греко-католицька церква. Початки підпілля: монографія. Івано-Франківськ: Нова зоря, 2011. 220 с.
5. Дідух Т. Політика радянської влади щодо Греко-католицької церкви в УРСР у період “десталінізації” (1953–1959 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2010. Вип. 2. С. 190–196.
6. Бажан О. Українська греко-католицька церква в умовах “хрущовської відлиги”. URL: <http://www.cerkva.od.ua/articles/church-history/73-50> (дата звернення – 20.01.2019).
7. Бойко Р. Ю. Особливості протидії українських греко-католиків релігійній політиці радянської влади у 1946–1989 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11. Острого, 2011. 20 с.
8. Мишанич О. Митрополит Йосиф Сліпий перед “судом” КГБ: (за архівними джерелами). Київ: Фотовідеосервіс, 1993. 80 с.
9. Rublowa N. Świadectwo wiary: Protokoły śledztwa i akt zgonu sługi Bożego bp. Hryhorija Chomyszyna – ordynariusza stanisławowskiego // Polska – Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa. Przemysł, 2000. T. 5. S. 123–127.
10. Сердюк Н. Єпископ Григорій Хомишин мовою матеріалів слідства (за документами Галузевого державного архіву СБ України) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Київ, 2004. № 1/2(22/23). С. 287–354.
11. Сердюк Н. Справа ієрархів УГКЦ (1945 р.): документи і матеріали // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Київ, 2003. № 1(20). С. 451–480.
12. Гуркіна С. Кримінальна справа блаженного Миколая Чарнецького // “Шлях до святості” – життя і діяльність Блаженного Миколая Чарнецького. URL: <http://www.cssr.org.ua/word/articles/?article=1655> (дата звернення – 20.01.2019).
13. Іщук О., Ніколаєва Н. Арешт Василя Величковського у 1969 р. в світлі документів з оперативної підбірки КГБ УРСР “СЗУІТ” // Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти Церкви: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 11 червня 2015 р. / наук. ред. І. Преловська. Дніпропетровськ: “Пороги”, 2015. С. 235–248.
14. Купчик Л. Роман Лиско – Блаженний Слуга Бога та вірний син України. Львів: Видавництво “Папуга”, 2009. 116 с.
15. Купчик Л. С. Третій удар: долі галицьких отців-деканів. Львів: Каменярь, 2001. 145 с.
16. Митрополит Андрей Шептицький в документах радянських органів державної безпеки / упор. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк; вступна ст. і заг. ред. В. Сергійчука. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. 480 с.
17. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки: [у 2 т.] / [упор. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк; за заг. ред. проф. В. Сергійчука]. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 1. 919 с.

18. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки: [у 2 т.] / [упор. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк; за заг. ред. проф. В. Сергійчука]. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. 2. 804 с.

19. Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки, 1939–1987: [у 2 т.] / [передм., упоряд., заг. ред. В. Сергійчука]. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2012. Т. 1. 656 с.

20. Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки, 1939–1987: [у 2 т.] / [передм., упоряд., заг. ред. В. Сергійчука]. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2012. Т. 2. 480 с.

21. Голько О. Свідки Єгови – сибірський маршрут. Вид. друге, допов. Львів: Піраміда, 2011. 452 с.

22. Бережко К. О. Переслідування свідків Єгови в післявоєнний період (1945–1951 рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Київ, 2011. № 2(37). С. 255–265.

23. Андрухів І. О. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки: історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ, 2004. 344 с.

24. Стоцький Я. В. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 років: монографія. Київ: ФАДА, ЛТД, 2008. 510 с.

25. Булига І. І. Особливості трансформації християнських конфесій в умовах тоталітарних режимів на Волині періоду другої світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Острог, 2010. 208 с.

26. Боднар В. Б. Особливості функціонування релігійних об'єднань Чернівецької області (1944–1985 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11. Чернівці, 2016. 226 с.

27. Вісін В. В. Радянський режим у Волинській області (вересень 1939 – червень 1941 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 1997. 166 с.

28. Капітан Л. І. Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянізації краю, 1944–1964 рр. Київ: Видавництво “Варта”, 2013. 583 с.

29. Мусієнко І. В. Політичні репресії комуністичного режиму на Північній Буковині й Хотинщині в 40–50-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2005. 20 с.

30. Суцук О. П. Радянська карально-репресивна система: 1944–1953 рр. (за матеріалами Волинської області): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2009. 222 с.

31. Гордійчук С. О. Політичні репресії на Закарпатті у 1944–1991 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Ужгород, 2015. 233 с.

32. Смирнов А. Політика радянської влади щодо Православної Церкви на Волині у 1939–1941 рр. // Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти Церкви: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 11 червня 2015 р. / наук. ред. І. Преловська. Дніпропетровськ: “Пороги”, 2015. С. 192–197.

33. Булига І. Православні конфесії в системі державно-церковних змін на Волині завершального періоду Другої світової війни // Волинський благовісник. 2015. № 3. С. 79–86.

34. Милусь В. І. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50-ті роки ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2002. 248 с.

35. Борщевич В. Т. Українська православна церква на Волині у 20–40-х рр. ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2000. 203 с.

36. Борщевич В. Т. Волинський пом'яник. Рівне: ВАТ “Рівненська друкарня”, 2004. 408 с.

37. Данилець Ю. В., Міщанин В. В. Православна церква на Закарпатті в часи “сталінщини” (1946–1953 рр.) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Ужгород, 2013. Вип. 1(30). С. 46–56.
38. Бабенко Л. “Вжити необхідних агентурно-оперативних заходів...”: спецслужби у справі ліквідації Української греко-католицької Церкви (1939–1941 рр.) // Історія релігій в Україні: наук. щорічник. Львів, 2006. Кн. 1. С. 154–161.
39. Білас В. Репресії радянських органів держбезпеки проти УГКЦ у Львівській області (1944–1946) // Український визвольний рух. 2011. № 15. С. 229–250.
40. Гуркіна С. В. Греко-католицьке духовенство Львівської архієпархії в умовах переслідування радянською владою (1944–1950 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2012. 241 с.
41. Маслій О. Д. Жіночі чернечі спільноти УГКЦ у Галичині (1946–1989 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Івано-Франківськ, 2016. 238 с.
42. Андрухів І., Лисенко О., Пилипів І. Станіславська (Івано-Франківська) єпархія УГКЦ крізь призму століть: історико-релігійний аспект. Івано-Франківськ; Надвірна: Надвірнянська друкарня, 2010. 499 с.
43. Делятинський Р. І. Станіславівська єпархія Греко-Католицької Церкви в суспільному житті Галичини (1885–1946 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Івано-Франківськ, 2017. 390 с.
44. Гавриш І. В. Станіславівська єпархія Української греко-католицької церкви у період підпілля (1946–1989 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Івано-Франківськ, 2017. 270 с.
45. Костюк С. Репресоване духовенство Української греко-католицької церкви (на основі фондів Тернопільського обласного краєзнавчого музею) // Історія релігій в Україні: наук. щорічник. Львів, 2017. Вип. 27. Ч. 2. С. 548–552.
46. Довганич О. Д., Хланта О. В. У жорнах сталінських репресій: 3 історії ліквідації греко-католицької церкви та її возз’єднання з РПЦ, переслідування інших релігійних громад у 40–50-х рр. ХХ ст. Ужгород: Карпати-Гражда, 1999. 126 с.
47. Фенич В. Греко-католики, православні і влада на Закарпатті (осінь 1944 – зима 1946 рр.) // САРПАТІСА – КАРПАТИКА. 2006. Вип. 35. С. 232–246; Його ж. “Чужі” серед своїх, “свої” серед чужих: Греко-католики Мукачівської єпархії під час та після “возз’єднання” Закарпаття з Радянською Україною. Ужгород: Мукачівська греко-католицька єпархія, 2007. 108 с.
48. Дмитрук В. Ліквідація Української греко-католицької церкви на Закарпатті (друга половина 1940-х рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. 2010. Вип. 36. С. 283–293.
49. Пагіря О. Ліквідація радянськими органами державної безпеки греко-католицької церкви у Закарпатті (1945–1949 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Київ, 2014. № 2(43). С. 469–503.
50. Бабенко Л. Л. Протестантські громади Буковини: репресії та переслідування 40–50-х років ХХ століття // Краєзнавство. 2005. № 1/4. С. 78–83.
51. Майборода О. Л. Політика радянської влади щодо протестантських об’єднань волинського села у 1960–1980-х рр. // Український селянин. 2014. Вип. 14. С. 74–77.
52. Лешко О. В. Протестантські громади Закарпаття 1945–1991: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Ужгород, 2008. 256 с.
53. Гордійчук С. О. Вірники-протестанти Закарпаття під тоталітарним пресом (друга половина 1940-х – 1960-ті рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: [зб. наук. пр. РДГУ]. 2013. Вип. 24. С. 162–170.

54. Делеган М. Документи Державного архіву Закарпатської області про переслідування сектантів-сговівців у 1947–1953 рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Київ, 1999. № 1. С. 419–427.

55. Ферков К.-Ш., Скиба І. І. Приборкання реформатської церкви Закарпаття радянською владою в 1957–1964 рр. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Ужгород, 2018. Вип. 2. С. 47–51.

SUMMARY

Dovbna Olha

The religious aspect of political repression against the population of Western Ukraine (1939–1989) in contemporary domestic historiographical discourse

The main achievements of Ukrainian historians in clearing the religious aspect of the repressive policies of the Communist-Soviet regime regarding religion and Church in Western Ukraine in 1939–1989 are analyzed. Attention is paid to the problems of research, analysis of existing concepts and outline of the prospects for further scientific research. Methodological basis of the research lays on the principles of historicism, systemic, objectivity, methods of historiographical analysis and synthesis, as well as problem-chronological and comparative principles. The focus is on basic opinions and conclusions of scholars concerning the causes, forms, types and consequences of punitive measures of the Communist-Soviet regime against clergy and believers of the Ukrainian Greek Catholic Church, Roman Catholic Church, Orthodox Church and the protestant denominations in this period and an outline on the prospects for further studies of the topic.

It is established that the domestic researchers, based on extensive sources, have analyzed the causes, forms, types and consequences of the repressions, and have considered the specifics of the repressive measures against clergy and believers of the Ukrainian Greek Catholic Church, the Roman Catholic Church and the protestant denominations in regions of Western Ukraine. Some scientific works of domestic researchers are dedicated to victims of the Communist totalitarian regime's repressive policy against the Ukrainian Greek Catholic Church and the Orthodox Church.

It is shown that the research of Ukrainian historians, who specialize on these issue, show that repressions against the Church in the years 1939–1953 were inspired and carried out under the close control of the top leadership of the country. They were directed to the national liberation movement of Western Ukraine and have become an integral part of Sovietization and have contributed to the establishment of the Communist-Soviet regime in Western Ukraine. It is noted that the Communist-Soviet regime continued repression against the leaders and members of the Ukrainian Greek Catholic Church and protestant denominations in the years 1946–1989. It is generalized that, in addition, there is a lack of historical and statistical research based on the documents from both the stocks of the SSU Branch-Wise State Archive and the Departmental State Archives of the Security Service of Ukraine in the Oblasts.

Keywords: the Communist-Soviet regime, repression, deportation, the Ukrainian Greek Catholic Church (UGCCh), the Roman Catholic Church (RCCh), the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC), the Russian Orthodox Church (ROC), the Reformed Church, the protestant denominations, Jehovah's Witnesses, Seventh-day Adventists, Evangelical Christian-Baptists, Judaism